

VAQIF YUSIFLI,
filologiya elmləri doktoru

MƏMMƏD CƏFƏR SEVGİSİ

Ustad Məmməd Cəfər haqqında bu yazını başlayanda bir anlığa altmışıncı illərin sonlarını-yetmişinci illərin əvvəllərini xatırladım. Mən BDU-nun filologiya fakültəsində, üçüncü kursda oxuyurdum, Məmməd Cəfər müəllim bizə XIX əsr rus ədəbiyyatından mühazirələr oxuyurdu.Onun çox sakit danışığı, nitqi vardı və adətən, tələbələr belə müəllimlərin dərində o qədər də lal-dinməz,diqqətləri yalnız o müəllimə cəm olmuş halda dayana bilməzdilər. Amma Məmməd Cəfər müəllimin o sakit,ilk baxışda heç də şirin, cazibəli görünməyən nitqində bir elektrik qüvvəsi vardı, həmi ona diqqətlə qulaq asırdı.

Mən lap qabaq cərgələrin birində əyləşmişdim və deyim ki, bir-iki addımlıqda bu nurani kişinin Belinski-dən, Dobrolyubovdan, Turgenevdən, Dostayevskidən, Tolstoydan necə şövqlə danışdığının şahidi olurdu. Həmin illərdə Məmməd Cəfər müəllimin "XIX əsr rus ədəbiyyatı tarixi" dərsliyinin birinci cildi təzəcə nəşr olunmuşdu, amma Məmməd Cəfər müəllimin mühazirələrindən yığıb-yığışdırdıqlarımız, qeydlərimiz kifayət edirdi.

Hər bir mühazirənin sonunda

Məmməd Cəfər müəllim bir sözü təkrar edirdi: "Sualınız var?". Heç kimin verməyə sualı yox idi, amma bir gün mən cəsarətə gəlib mühazirə bitəndə yaxınlaşdım ona, Dostayevski ilə bağlı belə bir sual verdim: "Müəllim, Dostayevski Allaha inanırdımı?". Məmməd Cəfər müəllim dedi: "Dostayevski söyləyib ki, "Mən allaha fanatiklər kimi deyil, başqa cür inanıram". Get "Karamazov qardaşları" romanının tap, orada belə bir cümlə ilə qarşılaşacaqsan: "İnsan allahı yaratmışdır, yoxsa allah insanı? "Bunun əhəmiyyəti yoxdur, vacib olan budur ki, inanmaq, etiqad etmək lazımdır, çünki insan allaha nə qədər çox inanırsa, insana da bir o qədər çox inana bilər. Allahı sevmə insanı da sevir".

Mənim belə "cəsarətli" görünməyim Məmməd Cəfər müəllimin xoşuna gəldi və imtahanada da mən sualların ancaq birinə cavab verdim, ikinci suala keçəndə Məmməd Cəfər müəllim "sən Dostayevskidən sual verən oğlansan, get", "5" aldım.

Sonralar Məmməd Cəfər müəllimin həyatı və şəxsiyyəti ilə bağlı araşdırmalar aparanda öyrəndim ki, o, yaxşı oxuyan tələbələrində həmişə ümidlə baxıb, həтта onların taleyi ilə də maraqlanıb.Həтта bir xatirədə oxudum ki, o, bir neçə dəfə aldığı maaşı kasıb tələbələrə paylaymış.Taleyim elə gətirdi ki, mən daha iki dəfə Məmməd Cəfər müəllimin qarşısında əyləşib imtahan verməli oldum. O, Ədəbiyyat İnstitutunda Ədəbiyyat Nəzəriyyəsi şöbəsinin müdiri idi. 1975-ci ildə, aprel ayında aspiranturaya qəbul imtahanında sədr Məmməd Cəfər müəllim idi. Vəziyyət çətin idi, məndən başqa daha yeddi namizəd var idi, amma bu imtahanadan da yeganə "5"i mən aldım, aspiranturaya da qəbul olundum. Üç illik aspirant olduğum illərdə mən demək olar ki, həftədə bir neçə dəfə institutun koridorunda Məmməd Cə-

fər müəllimlə qarşılaşdım, onun sakit, təmkinli yerişini, salam verildə yüngülcə gülümsədiyinin şahidi olurdum. Aspiranturada minimum imtahanada da yenə Məmməd Cəfər müəllimin qarşısında əyləşmişdim. Tərifləmək olmasın, yaxşı hazırlaşmışdım və bu dəfə də onu razı saldım.Təbii ki, institutda keçirilən elmi sessiyalarda, tədbirlərdə də iştirak edirdim.

Bu tədbirlərdə Məmməd Cəfər müəllim

həmişə başda otururdu, amma az, nadir hallarda çıxış eləyirdi. Onun əsas silahı Yaşar Qarayev və Şamil Salmanov idi. Sonralar onların hər biri bu şöbəyə rəhbərlik etdilər, əvvəlcə Yaşar Qarayev, o, institutun direktoru olanda Şamil Salmanov. Məmməd Cəfər cəmi üç il (1982-1984) Ədəbiyyat institutunda direktor işlədi, onda mən "Azərbaycan" jurnalında çalışırdım. Amma Məmməd Cəfər müəllimlə bağlı həyatımda ən unudulmaz bir hadisəni burada xatırlatmaq istəyirəm. 1979-cu ilin 26 oktyabrında mən Ədəbiyyat institutunda "Müasir Azərbaycan nəsrində konflikt və xarakter" mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə edirdim. İnstitutun direktoru, professor Mirzəgə Quluzadə xəstələnmişdi, onun müavini Kamal Talıbzadə isə mənim elmi rəhbərim idi və dissertasiya şurasının iclasında sədrlik edə bilməzdi. Ona görə də iclası Məmməd Cəfər müəllim apardı və mən bu imtahanadan da qalib çıxdım. Sonda Məmməd Cəfər müəllim çıxış elədi: "Mən bu oğlanı tələbəliyindən tanıyıram. Çalışqandır,istedadı var, bu günkü müdafiəsi də bunu sübut elədi. Mən onun adını dəftərcəmə qeyd edəcəyəm. O, üzərində işləsə, yaxşı tənqidçi ola bilər".

Akademik, Azərbaycan tənqidi, ədəbiyyatşünaslığı və elmi-pedoqoji fəaliyyəti ilə təxminən əlli illik fəaliyyəti ərzində ön sıralarda gedən, böyük şairimiz Səməd Vurğunun "filosof tənqidçi" adlandırdığı Məmməd Cəfər Cəfərovla bağlı bu xatirələrim həyatımın ən unudulmaz anları kimi yaddaşımdadır. Əgər bu gün mən bir tənqidçi kimi tanınıramsa, Məmməd Cəfər müəllimin o xeyirduasını da unutmuram.

Məmməd Cəfər müəllimin həyatı, şəxsiyyəti və yaradıcılığı haqqında həm onun sağlığında, həm də vəfatından sonra çox yazılar yazıblar və bütün yazılarda Məmməd Cəfər Cəfərovun işıqlı obrazının ayrı-ayrı cizgiləri ilə qarşılaşıırıq.

Onun ən sevimli tələbəsi, böyük tənqidçi Yaşar Qarayevin "Bir ömrünün işıqları" elmi-publististik monoqrafiyasında, Xalq yazıçıları Mirzə İbrahimovun, Əziz Cəfərzadənin, Qılman İlkinin, Anarın, Elçinin, Xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadənin, tanınmış tənqidçi və ədəbiyyatşünaslardan Abbas Zamanovun, Kamal Talıbzadənin, Əziz Mirəhmədovun, İsa Həbibbəylinin, Vilayət Quliyevin, Tofiq Hacıyevin, Şamil Qurbanovun M.Cəfərə həsr etdiyi yazıların hər biri ilə tanışam. Bu yazılarda Məmməd Cəfər Cəfərov XX əsr Azərbaycan elminin və ziyallılığının, ən dəqiq desək, Azərbaycan İnsanının fəxri etalonu kimi nəzərə çarpır. XX əsr Azərbaycanı Mirzə Cəlil, Sabir, Cavid, Nərimanov, Üzeyir Hacıbəyli kimi dahilər əsridir,

onların ədəbi irsini yaşadan və gələcək nəsillərə tanıdan və sevdirən mütəfəkkirlər olubdur ki, Məmməd Cəfər Cəfərov da onlardan biridir.

Mən XX əsr Azərbaycan İnsanı kimi Məmməd Cəfər müəllimin obrazını daha çox özünün "Xatirələr" memuarında və Yaşar Qarayevin "Bir ömrünün işıqları" kitabında seyr etdim, uşaqlığı və gəncliyi çox fərəhsiz keçən, atasını da, anası da itirən kasıb Məmməd Cəfərin cansıxıcı Naxçıvan həyatı ilə vidalaşib Bakıya gəlişi və elm pillələrini öz potensial istedadı ilə necə qalxdığını, həm APİ-də, həm Universitetdə müəllim, kafedra müdiri., həm Nizami adına Ədəbiyyat institutunda şöbə müdiri və direktor kimi, həm "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzetində neçə il baş redaktor kimi, həm də Milli Elmlər Akademiyasının elmi katibi kimi yüksək vəzifələrdə çalışdığı da onun törcü-meyi-halını ən şərəfli səhifələridir. "Kasıb" Məmməd Cəfərin elm aləmində, tənqid və ədəbiyyatşünaslıqda, pedoqoji fəaliyyətdə elmi səviyyə baxımından çox "varlı", USTAD səaviyyəsinə yüksəlməsi doğrudan XX əsr Azərbaycan ziyalısının sözlə ifadə edilməyən obrazını tamamlayır və burada təfərrüatı vermədən professor Abbas Zamanovun bir fikrini xatırlamağı lazım bilirəm: "Elə simalar var ki, onlardan kitablarda cisimləşmiş məənəviyyat, intellekt və zəka yadigar qalır. Məmməd Cəfərdən isə üstünlük, hələ kitablanmamış, bir əsər də bizə irs qalır: alimin bütövlükdə ömrü ilə və ayrılıqda bu ömrünün hər günü, hər saati ilə yazdığı son "Əsər"-onun şəxsiyyətidir".

Öncə qeyd etdim ki, Məmməd Cəfərin yaradıcılığı, tənqidçi və ədəbiyyatşünas kimi çoxcəhətli fəaliyyəti barədə çox yazılar yazılıb və təbii ki, hələ yazılacaq. Ona görə də mən deyilənləri və yazılmışları təkrar etmək niyyətində deyiləm. Ancaq qısaca da olsa, Azərbaycan tənqiji və ədəbiyyatşünaslığının bu nəheng siması haqqında bir neçə kəlmə öz fikrimi bildirmək istədim.

Məmməd Cəfər Cəfərov haqqında düşünəndə

mən "ilk" kəlməsini xatırlayıram və onun əlli illik elmi-tənqidi yaradıcılığında bu sözün necə bir mənə kəşb etdiyinin şahidi oluram.

Məmməd Cəfər özünə ustad hesab etdiyi Məmməd Ariflə birgə Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında rus ədəbiyyatının təbliğində ilkin cığırıl açan bir tədqiqatçıdır. Doğrudur, sonralar Məmməd Arif müəllim bu sahədə çox da fəaliyyət göstərmədi, amma M.Cəfərin elmi fəaliyyətinin az qala yarısı bu mövzuya həsr edilib. Baxın, onun Gertsəne, Tolstoya, Belinskiyə, ümumən rus klassiklərə həsr olunan onlarla məqalələri, "Azərbaycan-rus ədəbi əlaqələri tarixindən" monoqrafiyası, üç cildlik "XIX əsr rus ədəbiyyatı tarixi" dərsləkləri hələ də alternativli olmayan əsərləridir.

Məmməd Cəfəri "Tolstoyşünas alim", "Belinskişünas alim", "Gertsənşünas alim" adlandırılan qətiyyəən səhv elmirlər. Amma söhbət kəmiyyətdən yox, keyfiyyətdən də getməlidir.

M.Cəfərin rus klassikləri ilə bağlı tədqiqatları qətiyyəən rus ədəbiyyatşünaslarının tədqiqatlarından geri

qalmır-bu fikri Məmmədcəfərşünaslardan da söyləyənlər az deyil.

Məmməd Cəfər ilk alimlərdəndir ki, dahi şairimiz Məhəmməd Füzulinin idrak dünyasını, fəlsəfi dünyagörüşünü işıqlatdı. Həmid Araslının "Böyük Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzuli", Mir Cəlalın "Füzulinin sənətkarlığı", Mirzəgə Quluzadənin "Füzulinin lirikası" kitablarının hər biri füzulişünaslıqda yeni mərhələnin başlanğıcını müəyyən edən qiymətli əsərləridir.

M.Cəfərin "Füzuli düşünür" monoqrafiyası isə dahi şairin elmi və bədii yaradıcılığını bir vəhdət çevrəsində -təfəkkür işığında gözədən keçirir, füzulişünaslıqda çox az işıqlandırılan ilahi eşqin mahiyyəti, sufiliyə və dinə münasibəti ilk dəfə profressinal səpgidə tədqiq olunur.

Əsədə bir əsas qəhrəman

var-Aşiq-Filosof Füzuli.Oxuyuruq: "Füzuli hər yerdə, hər şeydən bir aşiq dili ilə danışır. Lakin bu, o demək deyil ki, onun yaratdığı eşq dastanı yalnız fərdi hisslərin ifadəsindən ibarətdir. Füzuli fəlsəfi görüşlərini, müxtəlif fəlsəfi sistemlərə münasibətini,siyasi-ictimai qənaətlərini, dövlət, hakimiyyət haqqında fikirlərini, hakim dini ideyalara, etiqadlara, müxtəlif məzhəb və təriqətlərə, adət-ənənələrə olan tənqidi münasibətini, əxlaq, tərbiyə, psixologiya haqqında mülahizələrini, elm, maarif, sənət, şeir, musiqi haqqında fikirlərini eşq, məhəbbət dili ilə və qismən də allegorik bir tərzdə ifadə etmişdir. Füzuli aşiqdir, ancaq bir və ya bir neçə Leyli avarası deyildir".

Bu əsər sonralar Füzulinin dünya-görüşünü, fəlsəfi fikirlərini tədqiq edən alimlər üçün yeganə bir mənbəyə çevrildi.

Məməiməd Cəfər "Xatirələr" memuarında yazır ki: "Məmməd Arif Dadaşzadə mənə dedi ki, respublikada elmi dərəcəsi olanların sayının azlığı yuxarıları da təşvişə salıb. Sənin yazıların çoxdur, gələsən onlardan birini namizəhdlik dissertasiyası kimi hazırlayasən. Mən jurnalda "Mirzə Fətəlinin ədəbi-tənqidi görüşləri" adlı böyük bir məqalə çap etdirmişdim. Məmməd Arif bu məqaləni yada salıb dedi ki, elə o məqaləni bir az genişləndirsən, çox yaxşı namizədlik dissertasiyasıdır". Məmməd Cəfər ilk dəfə axundovşünaslıqda böyük mütəfəkkirin ədəbi-tənqidi görüşləri barədə sanballı bir əsər yazdı, sonralar bu mövzuya dö-nə-dö-nə qayıdış oldu, amma M.Cəfərin o mövzu ilə bağlı araşdırmaları sonrakı tədqiqatlar üçün bir vəsilə oldu. Xüsusilə, ilk dəfə olaraq Axundovun "Kəmalüddövlə məktubları" fəlsəfi traktatı M.Cəfərin əsərində öz geniş elmi-fəlsəfi şərhini tapdı. M.Cəfərin Axundov sevgisi onun "Mütəfəkurinin şəxsiyyəti" məqaləsində davam elədi və bu yazıda Mirzə Fətəli Axundov böyük vətənpərvər və azərbaycanşünas kimi diqqət mərkəzinə çəkildi.

Nəhayət, "ilk" təyiniini biz Məmməd Cəfərin iki əsərinə də şamil edə bilərik. Bu əsərlərdən biri "Hüseyn Cavid" monoqrafiyasıdır. Məlumdur ki, 1937-1956-cı illərdə Hüseyn Cavid stalinizmin törətdiyi sovet represiyasının qurbanı olmuşdu. Stalinin özü və heykəlləri də şəxsiyyətə pərəstişin qurbanına çevrildi və bəraət

illəri başladı. Hüseyn Cavid də yənidən ədəbi məhbusluqdan ədəbi azadlığa qayıtdı, 1958-ci ildə Cavidin "Seçilmiş əsərləri" işıq üzü gördü. İki il sonra isə Məmməd Cəfərin "Hüseyn Cavid" monoqrafiyası çapdan çıxdı.

Beləliklə, Məmməd Cəfər cavidşünaslıqda ikinci mərhələnin-Cavidə qayıdışın-başlanğıcını qoydu. O dövr üçün heç də az olmayan bir tirajla (5000) nəşr olunan bu monoqrafiyada Cavidin həyatı, ədəbi mühiti, ilk qələm təcürügələri, pyesləri, yaradıcılıq mərhələləri (dörd dövr daxilində) və sənətkarlıq xüsusiyyətləri təhlil olunurdu. Azərbaycan oxucuları, xüsusilə ədəbi-elmi ictimaiyyəti üçün bu əsərin əhəmiyyəti danılmaz idi.Hərçənd ki, M.Cəfər "Peyğəmbər" və "Topal Teymur" əsərlərini sırf sovet ədəbiyyatşünaslığı kontekstindən təhlil edirdi, "Peyğəmbər"də dini modernizə cəhdləri axtarırdı, Cavidin Topal Teymurdan yazmasını açıqdan-açığa onun müasir həyatdan uzaqlaşdığını, yeni cəmiyyətin əməllərini başa düşmədiyini sübuta yetirirdi.

Amma unutmayaq ki, onda altmışıncı illərin əvvəlləriydi, bir çox yazılarında başqa həmkarları kimi,sosializm realizm ədəbi metodunu təbliğ edən Məmməd Cəfər bu əsərlərə məhəz həmin prizmadan yanaşmalıydı. Təbii ki, "Hüseyn Cavid" monoqrafiyası sonrakı illərdə cavidşünaslar üçün bir qaynaq, bir mənbə rolunu oynadı. Məsələ burasındadır ki, otuzuncu illərdə Hənəfi Zeynallının məqaləsi istisna olunmaqla Cavidə həsr edilən tənqidi yazılardan seçilirdi Məmməd Cəfər müəllimin əsəri.

Məmməd Cəfərin "Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm" monoqrafiyası

da bu mövzunun ilk Kolumbu kimi onun yaradıcılığında mühüm yer tutur.XX əsrin əvvəllərində formalaşmış və əsasən H.Cavidin, M.Hadinin, A.Şaiqın, A.Səhhətin və b-unun yaradıcılıqlarının təhlili, Azərbaycan poeziyasına və ədəbi-ictimai fikrinə gətirdikləri yenilikləri və həmçinin bu romantiklərin Şərq və Avropa romantikləri ilə müqayisəsi ədəbiyyatşünaslıqda romantizmin mahiyyəti barədə dönüş nöqtəsi oldu. Sonralar Yaşar Qarayev adını çəkdiyim həmin kitabında yazacaq ki: "Monoqrafiyada romantizm, hər şeydən əvvəl, xüsusi ideya məzmunu olan bir yaradıcılıq metodu kimi, özünəməxsus vahid ümumi mövzu aləmi, problemləri, bədii ifadə vasitələri olan bir ədəbi cərəyan kimi" xarakterizə edilir.

Məmməd Cəfər müəllimə həsr etdiyim bu yazıda onun bütün yaradıcılıq almini tam şərh etmək niyyətində olmadım. Onun Sabirə, Mirzə Cəlilə, Ordubadiyə, S.Vurğuna həsr etdiyi sanballı məqalələrindən, həmçinin "Nizaminin fikir dünyası", müasir ədəbiyyatdan söz açan "Sənət yollarında", "Həmişə bizimlə" məqalələr toplusundan, sırf tənqidçilik fəaliyyətindən, bir sıra elmi-nəzəri məqalələrindən söz açmadım. Sadəcə, ustad tənqidçi və ədəbiyyatşünasa, XX əsrin böyük ziyalısına sevgimi ifadə etdim. Nə yaxşı ki, dünyada, bizim fikir, elm, sənət aləmində Məmməd Cəfər kimi mheç vaxt işığı sönməyən bir ulduz var...